

АРХЕОЛОГІЯ

НАУКОВИЙ ЖУРНАЛ – ЗАСНОВАНИЙ У 1947 Р.
ВИДАЄТЬСЯ ЩОКВАРТАЛЬНО

КИЇВ · 2 · 2023

Головний редактор

ЧАБАЙ В. П., член-кореспондент НАН України, Інститут археології НАН України

Редакційна колегія

БОЛТРИК Ю. В., кандидат історичних наук, Інститут археології НАН України

БОРОФКА Н., доктор хаб., Німецький археологічний інститут, Німеччина

БРАУНД Д., професор, доктор хаб., Університет Екзетера, Великобританія

БУЙСЬКИХ А. В., член-кореспондент НАН України, Інститут археології НАН України

ГАРДІ С. Е., PhD, Норвезький інститут у Римі Університету в Осло, Великобританія

ДЖІНДЖАН Ф., професор, доктор хаб., почесний професор університету Париж 1 Пантеон Сорбонна, Франція

ЗАЛІЗНЯК Л. Л., професор, доктор історичних наук, Національний університет «Києво-Могилянська академія»

ІВАНЧИК А. І., професор, Французький національний центр наукових досліджень, Франція

КАЙЗЕР Е., професор, доктор хаб., Вільний університет Берліну, Німеччина

ОТРОЩЕНКО В. В., професор, доктор історичних наук, Національний університет «Києво-Могилянська академія»

ПЛАВІНСЬКИЙ М. О., кандидат історичних наук, Варшавський університет, Польща

ПОТЄХІНА І. Д., кандидат історичних наук, Інститут археології НАН України

РАБІНОВІЦ А., PhD, Техаський університет в Остіні, Сполучені штати Америки

ТОЛОЧКО П. П., академік НАН України, Інститут археології НАН України

ФОРНАСЬСЬ Й., професор, доктор, Галле-Віттенбергський університет імені Мартіна Лютера, Німеччина

ХОХОРОВСЬКИЙ Я., професор, доктор хаб., Інститут археології Ягеллонського університету, Польща

ШЕВЧЕНКО Т. М., кандидат історичних наук, Інститут археології НАН України (відповідальний секретар)

ARHEOLOGIA

SCIENTIFIC JOURNAL – FOUNDED IN 1947
FREQUENCY: QUARTERLY

KYIV • 2•2023

Editor-in-Chief

CHABAI V. P., Corresponding Member of the NAS of Ukraine, Institute of Archaeology
of the National Academy of Sciences of Ukraine

Editorial Board

BOLTRYK Yu. V., PhD in History, Institute of Archaeology of the NAS of Ukraine
BOROFFKA N., Professor, Dr. Hab., German Archaeological Institute, Germany
BRAUND D., Professor, Dr. Hab., University of Exeter, UK
BUIISKYKH A. V., Corresponding Member of the NAS of Ukraine, Institute of Archaeology of the NAS of Ukraine
CHOCHOROWSKI J., Professor, Dr. Hab., Institute of Archaeology of Jagiellonian University, Poland
DJINDJIAN F., Professor, Dr. Hab., Professor of the University of Paris 1 Pantheon Sorbonne, France
IVANTCHIK A. I., Professor, National Centre for Scientific Research of France, France
FORNASIER J., Professor, Doctor, Martin Luther University Halle-Wittenberg, Germany
HARDY S. A., PhD, Norwegian Institute in Rome, University of Oslo, Great Britain
KAISER E., Professor, Dr. Hab., Free University of Berlin, Germany
OTROSHCHENKO V. V., Professor, DSc in History, National University of Kyiv-Mohyla Academy
PLAVINSKI M. O., PhD in History, University of Warsaw, Poland
POTEKHINA I. D., PhD in History, Institute of Archaeology of the NAS of Ukraine
RABINOWITZ A., PhD in Classical Archaeology, University of Texas at Austin, the USA
SHEVCHENKO T. M., PhD in History, Institute of Archaeology NAS of Ukraine (Executive Secretary)
TOLOCHKO P. P., Academician of the NAS of Ukraine, Institute of Archaeology NAS of Ukraine
ZALIZNIAK L. L., Professor, DSc in History, National University of Kyiv-Mohyla Academy

ЗМІСТ

CONTENTS

Статті

ОТРОЩЕНКО В. В. Знак «Z» в образотворчій традиції населення доби пізньої бронзи

ЛИТВИНЕНКО Р. О. М'яса напуття їжа в поховальному обряді Дніпро-Прутської бабинської культури

ДЕМІНА А. Д. Funeral Meal in Scythian Burial Rite (Case Study of Northern Azov Region, 5th—4th Centuries BC)

Публікації археологічного матеріалу

ПАНЧЕНКО К. І. Скіфський курган IV ст. до н. е. біля с. Кобринове

Дискусії

СЕБТА Т. М., ТАРАСЕНКО М. О., СОРОКІНА С. А. Фотонегативи давньоєгипетської збірки Центрального Історичного Музею ім. Т. Г. Шевченка: Рецензія на монографію Романової О. О. і Станіциної Г. О. «Стародавній Єгипет у Києві: відображення на склі (колекція скляних фотонегативів Наукового архіву Інституту археології НАН України)». Київ, 2021

Articles

5 OTROSHCHENKO V. V. "Z" Signs in the Pictorial Tradition of the Late Bronze Age Population

22 LYTVYNENKO R. O. Meat Parting Food in the Funeral Rite of the Dnipro-Prut Babyne Culture

30 ДЕМІНА А. Д. Поминальна трапеза в поховальному обряді скіфів (за матеріалами пам'яток Північного Приазов'я у V—IV ст. до н. е.)

Publication of Archaeological Material

46 PANCHENKO K. I. Scythian Mound of the 4th Century BC near Kobrynove Village

Discussions

55 SEBTA T. M., TARASENKO M. O., SOROKINA S. A. The Photonegatives of the Ancient Egypt Collection of the Taras Shevchenko Central Historical Museum: Review on the Monography by O. O. Romanova and H. O. Stanytsina. *Ancient Egypt in Kyiv: Mirrored on Glass (the Glass Photonegatives Collection of the Scientific Archive of the Institute of Archaeology of the National Academy of Sciences of Ukraine)*. Kyiv, 2021

*До історії
стародавнього виробництва*

ЩЕПАЧЕНКО В. І. Скляні чаші з оплавленим краєм вінець у черняхівській культурі: проблема походження

98 SHCHEPACHENKO V. I. Glass Cups with Fire-Rounded Rims in the Cherniakhiv Culture: a Problem of Origin

*To the History
of Ancient Crafts*

Історія науки

ЯКОВИШИНА Я. М. Адам Кіркор: відкриття та перші дослідження трипільських пам'яток в Україні на Придністер'ї

137 YAKOVYSHYNA Ya. M. Adam Kirkor: the Discovery and First Research of Trypillia Sites in the Ukrainian Dnister Region

History of Science

Хроніка

До 70-річчя Любомира Павловича Михайлини

145 To the 70th Anniversary of Liubomyr Pavlovych Mykhailyna

News Review

© В. В. ОТРОЩЕНКО* 2023

ЗНАК «Z» В ОБРАЗОТВОРЧІЙ ТРАДИЦІЇ НАСЕЛЕННЯ ДОБИ ПІЗНЬОЇ БРОНЗИ

Посилений інтерес до знаку «Z», викликаний подіями російсько-української війни (2014—2023 рр.), потребує ретельного аналізу його символіки та семантики. Матеріали для нього походять із пам'яток II тис. до н. е., пов'язаних із культурами індоіранських скотарів на теренах Східної Європи та Західної Азії. Помічено, що перехрещені «зети» утворюють свастики. Комбінації таких знаків дають часом несподіваний ефект.

К л ю ч о в і с л о в а: синташтинська культура, зрубно-андроновські блоки культур доби пізньої бронзи, знак «Z» та дзеркальний «Z», правобічна й лівобічна свастики, бінарна опозиція.

Нещодавно з'явилася публікація чергового знака на посуді зрубно-спільноти (Усачук 2021, с. 36, рис. 5). На перший погляд здається, що знак на згаданому горщику на «зет» не схожий (рис. 1). Його нанесено трьома відтисками шнура. Наявність такого штампа дозволяє віднести сплюндроване поховання до бережнівсько-маївської зрубно-спільноти. Автор публікації слушно зарахував зображення до кола знаків-літер, порівнявши з «И». Проте серед знаків зрубно-спільноти «И» досі виявлено не було. А. М. Усачук посилається на скошений вліво зигзаг із трьох коротких прямих, як на аналогіїю знака «И». Але ж останній розташований в одному класифікаційному ряду поміж скошеним і прямим знаками «N» (Захарова 2000, рис. 40, гр. II, ряд 9, геометричні символи 1, 2, 3). Припускаю, що знак, відтиснутий мотузкою на вибіленій ділянці шийки горщика з Тополиного, споріднений зі знаком «N». А. М. Усачук також згадує в публікації знак «N», але ухиляється від спроби інтерпретації обох знаків як «N», так і «И», уважаючи

чомусь таку ідею беззмістовною, з посиланням на мою статтю (Усачук 2021, с. 40). Але в ній лише висловлено солідарність із філологом А. О. Білецьким, що знаки (*graffiti*) на артефактах преісторії ще не були літерами, придатними для прочитання (Белецкий, 2006, с. 6; Отрощенко, 2019, с. 56). Хоч і неможливо прочитати знаки преісторії, що не мала писемності, однак ніщо не заважає дослідникам тлумачити значення окремих знаків чи навіть рядків *graffiti*. Адже деякі їх елементи з часом стали літерами абеток світу. А за кожним із таких знаків стоїть образ — явний чи прихований. Спробую довести це на прикладі знака з Тополиного.

Курган 0611022 розташований в 4,8 км на південний схід від с. Тополине Нікольського р-ну Донецької обл. Уламки кераміки виявив краєзнавець із Маріуполя В. П. Карпенко на викид з сучасної грабіжницької ями, що знищила поховання доби пізньої бронзи. Частково відреставрований глечик має низькі пропорції (діаметр вінець — 16,5 см, дна — 8,1 см, висота — 13,2 см). Його можна віднести до групи ребристих, низьких пропорцій, що належить до категорії столового посуду. На шийках і тулубах таких ємностей здебільшого й карбували знаки до випалу. Фоновий декор горщика утворюють жмути розчосів, виконаних дерев'яним шести зубим штампом і шпателем. Ці пасма паралельних штрихів різноспрямовані: короткі вертикальні — під краєм вінця в зоні верхнього кільця пальцево-нігтьових відбитків; здебільшого горизонтальні — на шийці; навскісні — нижче ребра, декорованого нижнім кільцем таких самих відбитків нігтя; вертикальні — на нижній частині тулуба, ледь не досягаючи дна. Сукупно ці штрихи, що на стиках перетинаються, створюють такий собі ефект хаосу. Утім, автор публікації слушно помітив певну систему в цьому «хаосі» розчосів, розподіливши їх на чотири групи за вертикально, відповідно до по-

* ОТРОЩЕНКО Віталій Васильович — доктор історичних наук, професор, завідувач відділу археології енеоліту енеоліту-бронзової доби, Інститут археології НАН України, ORCID 0000-0001-5707-8384, otrok_o@ukr.net

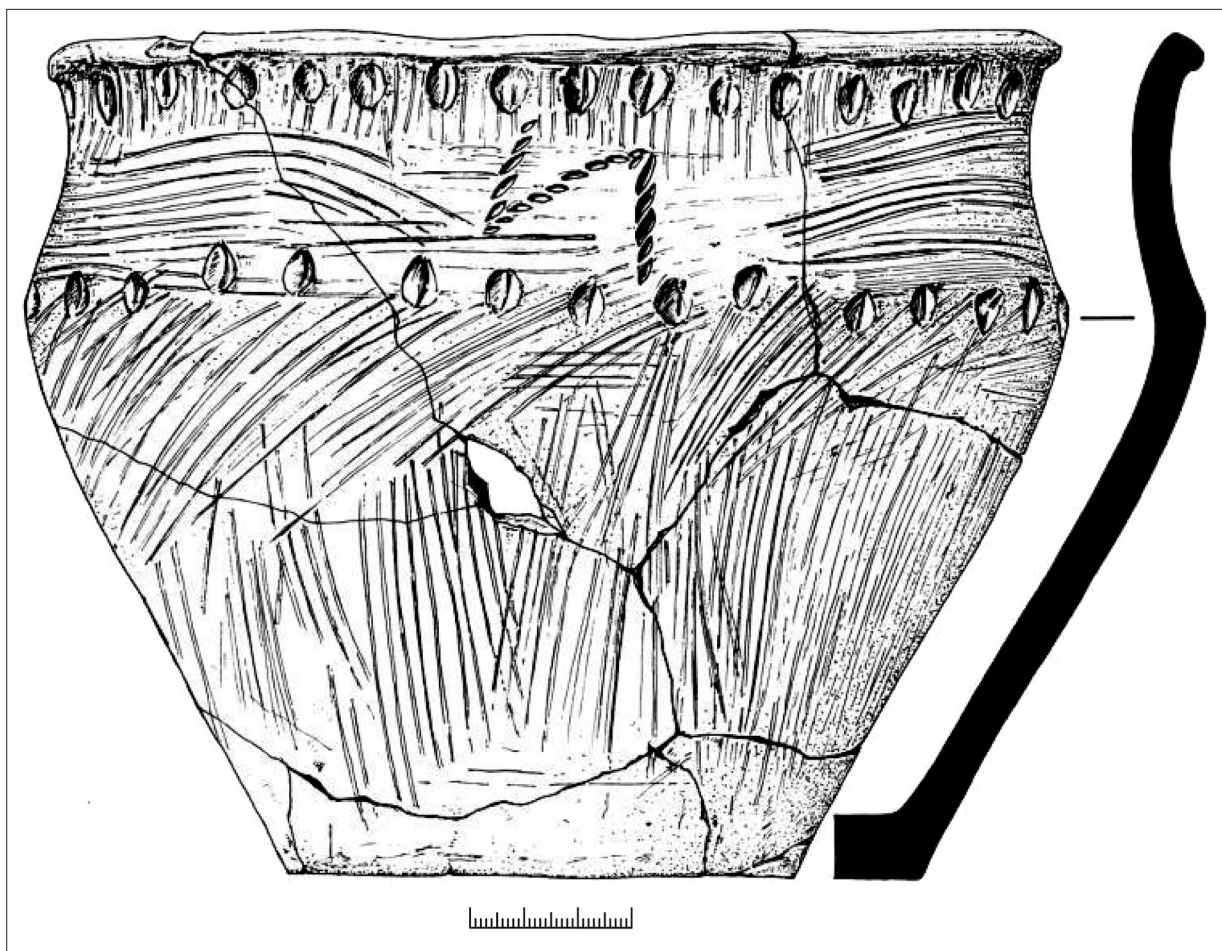

Рис. 1. Горщик з кургану 0611022 біля с. Тополине (за: Усачук 2021)

Fig. 1. A pot from mound no. 0611022 near Topolyne village (after: Усачук 2021)

слідовності нанесення штриховки на зовнішню поверхню горщика згори донизу. Кільця нігтьового орнаменту були виконані під вінцем та по ребру вже після штрихування поверхонь посудини (Усачук 2021, с. 37-39, рис. 5—7).

Знак, розміщений на ділянці шийки посудини, вільній від декоративної штриховки. Спочатку майстер відтиснув вертикальні коротші прямі, а потім поєднав їх діагоналлю (Усачук 2021, с. 38, рис. 7—8). Звертаю увагу на глибокий горизонтальний штрих, прокреслений під знаком. Нижче на малюнку горщика позначений паралельний тоненький штрих. Але на мікроснімку ділянки знака помітно, що обидві ці лінії поєднані заглибиною справа, а зліва — товста й тонка лінії сходяться під гострим кутом (Усачук 2021, с. 38, рис. 8). Тобто це малюнок чи то тонкої дошки збоку, а чи випростаної у воді змії. До нього торкається нижній лівий кут знака. Права ж вертикаль відбитка асиметрично опущена нижче згаданої заглибини, що порушує його симетрію. Отже, статика шнурового знака дещо порушена.

А тепер перейдемо до уточнення форми знака. У текстах, присвячених сюжету перевтілення та ефекту мультиплікації в *graffiti* з рядами знаків на посуді, авторам вдалося зафіксувати трансформацію їхніх позицій по горизонталі та вертикалі на окремих артефактах. Тобто окремі знаки демонструють елементи руху та зміни своєї сталої позиції, а часом навіть образу (Отрощенко 1990, с. 15, рис. 6; 1998, с. 56, рис. 1—4; 2021, с. 138-142, рис. 1—4). Важливо, що серед фігур, здатних до руху й трансформацій, виділяються саме знаки «Z» (відповідний латинській абетці та дзеркальний). Серед випадків зміни образу знаків «Z» на особливу увагу заслуговує ребристий горщик із кургану 3, поховання 3 біля с. Новопавлівка в Самарській обл. РФ. Унікальність його полягає в наявності багатофігурної ярусної композиції, виконаної зубчастим штампом на вінцях, шийці й тулубі посудини. На жаль, автори публікації не зробили її графічного розвороту, обмежившись фіксацією одного ракурсу на зведеній таблиці ілюстрацій (Агапов и др., 1983, с. 35, рис. 5: 40).

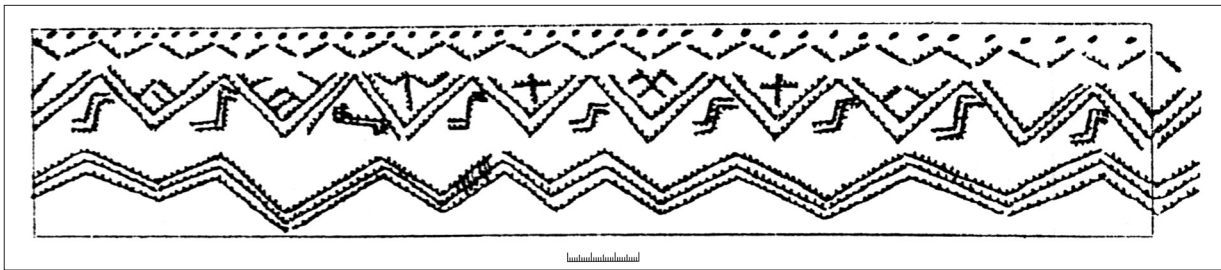

Рис. 2. Розворот знакової композиції на горщику з кургану 3, поховання 3 біля с. Новопавлівка (за: Захарова 2000)

Fig. 2. Reversal of the composition with signs on a pot from the mound no. 3, burial no. 3 near Novopavlivka village (after: Захарова 2000)

Під час роботи в кабінеті археології Самарського педінституту в автора з'явилася нагода графічно зафіксувати цілісну композицію (Отрощенко 1990, с. 14-15, рис. 6). Ще точніше цей розворот відтворила О. Ю. Захарова в монографії, присвяченій знакам зрубної спільноти (Захарова 2000, с. 152, рис. 52: 2).

Композиція з Новопавлівки була розділена за вертикаллю на чотири яруси, як і горщик із Тополиного в інтерпретації А. М. Усачука. Другий знизу ярус на посудині з Новопавлівки репрезентують дев'ять знаків дзеркального «Z», трактовані дослідниками як образи водоплавного птаха. Подібність аналогії підсилюється тим, що його «голівка-дзьоб» то розташована горизонтально, то «гуляє» вниз чи вгору. Зрештою, третій зліва «птах» пірнає під центральний знак адоранта з третього ярусу (рис. 2). Тобто розвернутий на понад 90° вправо обернений знак «Z», пірнаючи, набуває форми «И». У той же час абетковий «Z» (із лівим розворотом), пірнаючи, має трансформуватися в «N». Отже, припущення щодо рухливості знаків зрубної спільноти отримує додаткове підтвердження на горщику з Тополиного. Здатність водоплавних птахів пірнати, пересуватись площинами води й суходолу та злітати в небо робила цю істоту медіатором між ключовими сферами наочної світобудови. Звідси й прояви мобільності зетів та похідних від них знаків, нанесених на верхні округлих форм (посуд, кружала).

Доволі прозору семантику знака «Z», як прямого, так і оберненого, переконливо й наочно розкрив видатний дослідник пам'яток археології України О. О. Бобринський в нарисі «Про свастику», виданому серед матеріалів розкопок біля м. Сміла на Черкащині. Він продемонстрував трансформації зображень обох «Z» із додаванням пташиних дзьоба, ніжок чи крилець (рис. 3). На жаль, дослідник не дав прямих посилань на археологічний контекст підібраних ним образів (Бобринский 1901, с. 37-41, фиг. 8:

1—2). Надалі такі знаки, поряд із петрогліфами водоплавних птахів, зафіксовано в печерах № 54 та «Кози» Кам'яної Могили під Мелітополем. Їх трактовано як знаки «лебедя» й «качок» неолітичної доби (Михайлов 2003, с. 68, рис. 2; с. 69, рис. 1). У XX ст. численні силуетні зображення водоплавних птахів виявлено на кераміці з Шигірського городища Східного Уралу (Студзицкая 1988, с. 324, 401, рис. 122: 3) та на рибних блюдах доби бронзи з Горбуновського торфовища, декорованих «качками» у вигляді «Z» та оберненого «Z» (Косарев 1981, с. 136, рис. 49: 1—5, 7). Силуетно зі знаком «Z» асоціюються дерев'яні черпаки з руків'ям у вигляді качинової голівки зі згаданого вище торфовища. Такі дерев'яні «качки», ймовірно, колись плавали в барилах з водою, молоком чи хмільними напоями (Студзицкая 1987, с. 324, 401, рис. 122: 4—8).

Пам'ятки Східного Уралу, де виявлені згадані зображення та знаки водоплавних птахів, віднесені до андроновського культурного кола доби пізньої бронзи. Показово, що в базових культурах цього кола, алакульській та фєдорівській, обидві варіації знака «Z» (усталений і дзеркальний) стають досить популярними елементами регулярного орнаменту. Лише керамісти Алакуля його карбували за прямою сіткою, а Федорівки — за навскісною (Кузьміна 1987, с. 52-54, рис. 1—2). Можна припустити, що десь із протоандоновського середовища знак «Z» просочується до ареалу зрубної спільноти ще на фазі її формування. Та якщо в андроновському світі такі знаки виконували здебільшого декоративну функцію на пишно орнаментованих горщиках алакульської та фєдорівської культур, то в зрубному, схильному до аскетичнішого декору на посуді, акцент робили на знаковій функції зетів. Усвідомлене використання *graffiti* вилілося, зрештою, у створення оригінальної знакової системи зрубної спільноти (Захарова 2000, с. 72-94, рис. 38, 40).

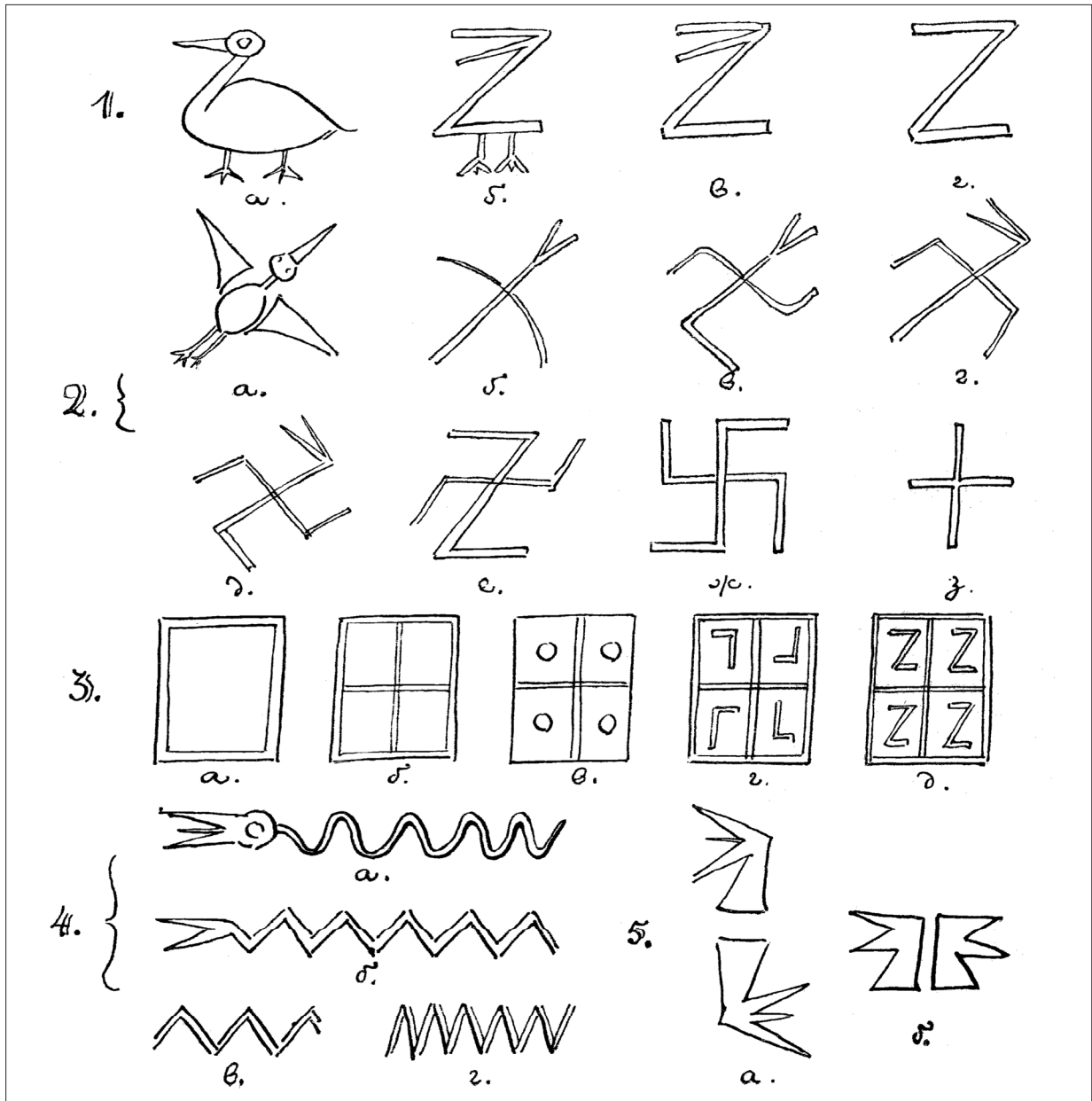

Рис. 3. Фігурні прообрази знаків із розкопок на теренах Європи (за: Бобринский 1901)

Fig. 3. Figurative prototypes of signs from excavations in Europe (after: Бобринський 1901)

Утім, саме алакульські керамісти створили в зоні щільних зрубно-андроновських контактів емність, декоровану вервечками зетів, та розкрили спектр їх трансформацій. Маю на увазі ребристий горщик із насипу кургану 34 (алакульської культури) Черняки 1 на р. Міасс, південніше Челябінська (Стоколос 1972, с. 45, рис. 11: 10). Цей артефакт традиційно має ярусний декор та демонструє, що в різних вервечках зети змінюють напрямок руху, перетворюючись із дзеркальних на власне «Z».

Тому варто розглянути пильніше багату на розмаїття знаків композицію з Черняків 1. Сукупно базова вервечка знаків утворює спіраль,

нанесену на нижню частину тулуба ребристого горщика поміж гірляндами заштрихованих трикутників, що звисають із ребра та піднімаються від дна посудини. Початок спіралі складають шість знаків оберненого «Z» (1—6), які «пливуть», відповідно, зліва направо. Кожен із них складається з комбінації потрібних шевронів, але до знаків 5 та 6 знизу додані похилі наперед штрихи, такі собі «ніжки». Це перша трансформація знаків. Наступні 12 (7—18) фіксують другу. Ці знаки ніби спинаються на «ніжки» з трьох штрихів та отримують «голівку» з трьох штрихів зверху, набуваючи вигляду антропоморфної фігури з трохи підігнутими ногами

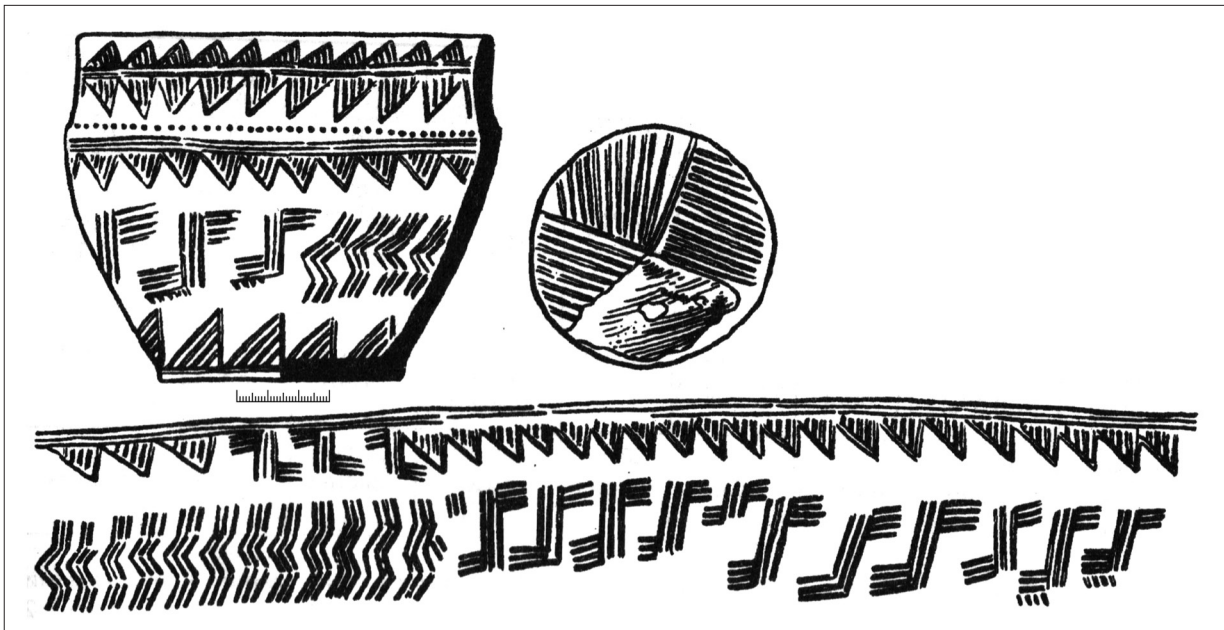

Рис. 4. Розворот знакової композиції на горщику з насипу кургану 34 в групі Черняки 1 на р. Міасс, південніше м. Челябінськ (за: Стоколос 1972)

Fig. 4. Reversal of the composition with signs on a pot from the mound no. 34 in the Cherniaky 1 group on the Miass River, south of Cheliabinsk city (after: Стоколос 1972)

в профіль. Логічно завершує процес «антропоморфізації» останній в цій ланці знак 18. До нього додано опущені від «грудей» наперед «руки», передані двома штрихами (третя трансформація). Знак 19 («голова») у вигляді трьох вертикальних штрихів на рівні «голів» попередніх 12 знаків позначає перехід до четвертої трансформації, повернення до архетипу. П'ять знаків у вигляді оберненого «Z» (20—24) пливуть вгору до бахромі трикутників попід ребром посудини. При цьому знак 24 зі сплосченими пропорціями нависає над знаком 1, ніби розпочинаючи наступний виток спіралі. Останні три знаки вже у формі традиційного «Z» (25—27) розривають бахрому трикутників понад «головами» знаків 13—18 спіралі. Отже, заключні зети «пливуть» вже зворотнім ходом, справа наліво, потрапивши в інший вимір вертикалі горщика (рис. 4).

Ширше знайомство зі знаковими матеріалами доби пізньої бронзи переконує, що така трансформація оберненого «Z» не виняткова. На фрагменті шийки ребристого горщика поздняківської культури з Подборновського поселення в басейні р. Ока зображено вервечку обернених «Z». Перші два «пливуть» зліва направо. Наступні чотири вже «йдуть», кожен на трьох-чотирьох «ніжках». На сьомому, який знову «пливе», процесія обірвана зломом (Бадер, Попова 1987, с. 232, рис. 70: 14). Названа культура є лісовою філіацією зрубної спільно-

ти, що відбилось у формах та оздобленні посуду, асортименті металевих артефактів і використанні елементів знакової системи останньої.

Західніше поздняківського ареалу в похованні 1 кургану 2 біля с. Білі Береги неподалік від м. Брянськ виявлено горщик із рядком знаків, серед яких помітні «качечки», що злітають чи плавають (Артеменко 1972, с. 73; Отрощенко 2019, с. 66, мал. 11). І. І. Артеменко зарахував названий могильник до сосницької культури, східної в ареалі тшинецького культурного кола й синхронної зрубній спільноті (Артеменко 1987, с. 73).

Автор уже висловлював припущення, що розкручування спіралі з могильника Черняки 1 на поворотному пристрої могло спричинювати ефект мультиплікації (Отрощенко 2021, с. 139-141, рис. 3). Нині ж варто наголосити, що пташина семантика знака «Z» не змінюється від того прямих він чи дзеркальний. В обох варіантах та змінах вертикальної позиції на горизонтальну це знак водоплавного птаха. Проте в ареалі зрубної спільноти знак «Z» лише в одиничних випадках використовувався як елемент декору (Васильєв 1977, с. 41, рис. 17: 11; Отрощенко 1999, с. 192, рис. 1: 4). Іноді його включали в *graffiti* з іншими знаками, а інколи використовували в сполученні зі стилізованими зображеннями водоплавних птахів, ніби

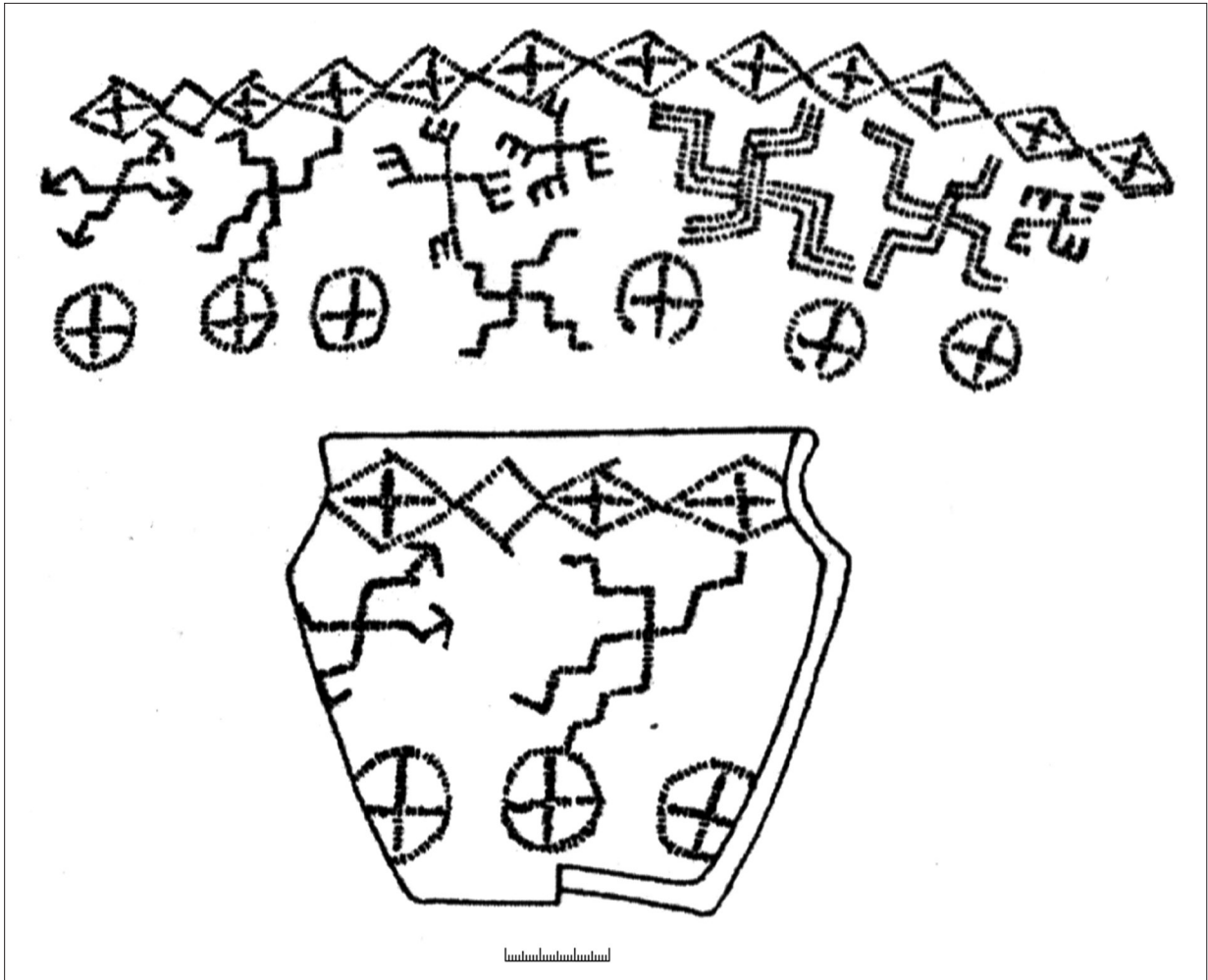

Рис. 5. Розворот знакової композиції на горщику з поховання 170А могильника Бестамак в Костанайській обл. (за: Пикельная 2015)

Fig. 5. Reversal of the composition with signs on a pot from the burial no. 170A of the Bestamak cemetery in the Kostanai Oblast (after: Пикельная 2015)

підтверджуючи цю семантику (Захарова 2000, рис. 37: 7; 61: 6).

У контексті подій російсько-української війни знаки «Z» часом порівнюють зі свастикою. Їх окреслюють навіть різним словосполученням «зет-свастика», а то й просто словом «свастика». У цьому, мушу визнати, є певна логіка й поза пропагандистською кон'юнктурою. Тому що перехрещені знаки «Z», виведені за прямою чи навскісною сітками, утворюють лівосторонню свастику. У разі перехрещення дзеркальних «Z» свастика виходить правобічною. Саме слово «свастика» позичене із санскриту: «su asti», що означає «добре укриття» (Трубачов 1999, с. 278-280) чи «добре буття», «благоденство під сонцем» (Вовк 2005, с. 25-29).

Мотив свастики фіксується на теренах України з верхнього палеоліту в меандровому декорі статуєток жінок-пташок та браслетів мізинського стилю. Цей образ різьбили на верхньо-

му схилі жіночих сидниць за навскісною сіткою (Яковлева 2013, с. 96-100, рис. 5: 27). Чіткіше свастика конкретизується на посуді Кукутень-Трипілля, але остаточно набуває знакового статусу за доби бойових колісниць, від межі III—II тис. до н. е. (Отрощенко, Корпусова 2003, с. 14-17, рис. 1—6). Цей період на переході від середньої до пізньої бронзи напряму пов'язаний зі жвавою дискусією щодо прабатьківщини аріїв і носіїв синташтинської культури на Південному Уралі як її репрезентантів (Кузьміна 1994, с. 216-263). Уже в перших двох похованнях Великого ґрунтового могильника на р. Синташта, що дав назву культурі, на тулубах та дні горщиків майоріли варіації свастик (Генінг та ін. 1992, с. 118, рис. 17: 1—3; 59: 7).

Своєрідною симфонією свастик на світанку колісничної доби виступає триярусна знакова композиція на ребристому горщику синташтинської культури з кенотафа 170А на могиль-

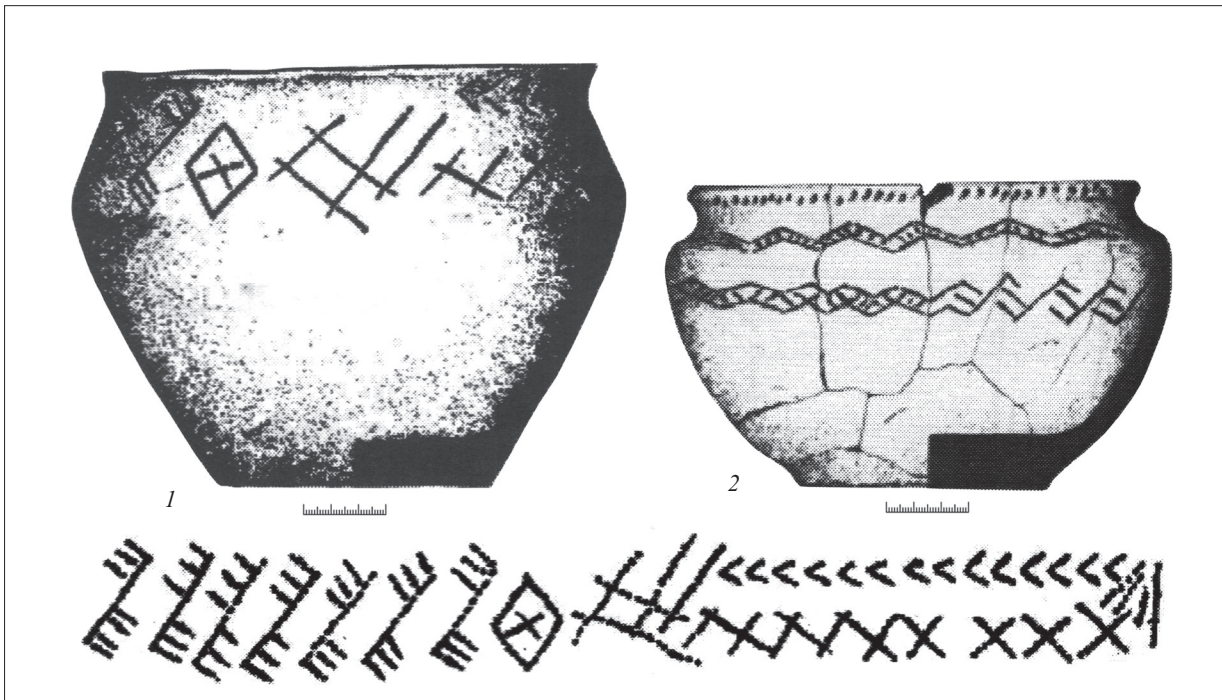

Рис. 6. Знакові композиції зі зміями та знаками Z: 1 — розворот знакової композиції на горщику з поховання 3 кургану 1 могильника Золота Нива II у Ставропольському р-ні Самарської обл.; 2 — горщик із кургану 4 поховання 3 могильника Золота Нива I (за: Багаутдинов, Васильєва 2004)

Fig. 6. Iconic composition with snakes and Z signs: 1 — a reverse of the composition with signs on a pot from the burial no. 3 of the mound no. 1 of Zolota Nyva II cemetery in Stavropol Region, Samara Oblast; 2 — a pot from the mound no. 4 burial no. 3 of of Zolota Nyva I cemetery (after: Багаутдинов, Васильєва 2004)

нику Бестамак біля м. Костанай у Казахстані (рис. 5). Усі знаки композиції виконані відтисками набору зубчастих штампів, прямих та вигнутих. Організатори виставки одного горщика з Бестамака в Костанайському музеї впевнені, що композиція, втілена на його поверхні, сюжетна, а не декоративна (Пикельная 2015). Про сюжет згадували й автори наукової публікації комплексу 170, пов'язаного з похованням воїна колісничного, перекритого парою жертвоних коней (Логвин, Шевнина 2011, с. 349-359, рис. 1). Але ніхто не робив спроби тлумачити його зміст. Тому й пропоную свою версію цього епічного сюжету як одну з імовірних.

Нижній ярус знаків утворюють довкола дна три пари коліс із перехрещенням спиць у кожному. Поміж двома такими колесами розташувалась правобічна свастика з перехрещених «зетів» із додатковими гачками. Така комбінація творить образ колісниці з колесами в плані та свастикою в умовному кузові.

Наступний ярус знаків творять сім неповторних свастичних образів, що «чинять» химерний танок чи балансування над колесами. Найбільшу схожість із нижньою свастикою має масивна правобічна середнього ряду, розташована вправо та вище від неї. Вона теж складена

з перехрещених, але потрійних зетів із додатковими гачками (рис. 5). Відзначимо, що її вертикальний зет має «голівку» чи «чубчик» із трьох штрихів, подібний до «голів» антропоморфів на горщику з Черняків 1 (рис. 3). Деяко зменшена копія цієї свастики, складена з подвійних зетів, також має «чубчик» із двох штрихів відповідно. Обидві ці свастики ніби стрибають із колеса на колесо, контролюючи таким чином три з шести коліс. Далі вправо подвійна свастика начебто наражається на спротив маленької лівобічної свастики із двома шипами на кожній лопаті, себто «озброєної» до зубів.

Обертаючи горщик далі вправо, можна побачити кульмінацію конфлікту. Правобічна свастика відривається від колеса, виструнчується, обростає стрілами на кожній лопаті та готується до нападу чи оборони. Протистоїть їй лівобічна свастика, що кінчиком нижньої лопаті балансує на ободі колеса, правою кінцівкою торкається ромба на плічках посудини, а двома вільними ще намагається захиститись від нападника. Об'єктом сутички стає порожній (дванадцятий) ромб на плічках горщика. Інші одинадцять горизонтальних ромбів уже «запліднені» прямим хрестом. Таким чином, ми завершуємо коло огляду, повертаючись до нижньої свастики, роз-

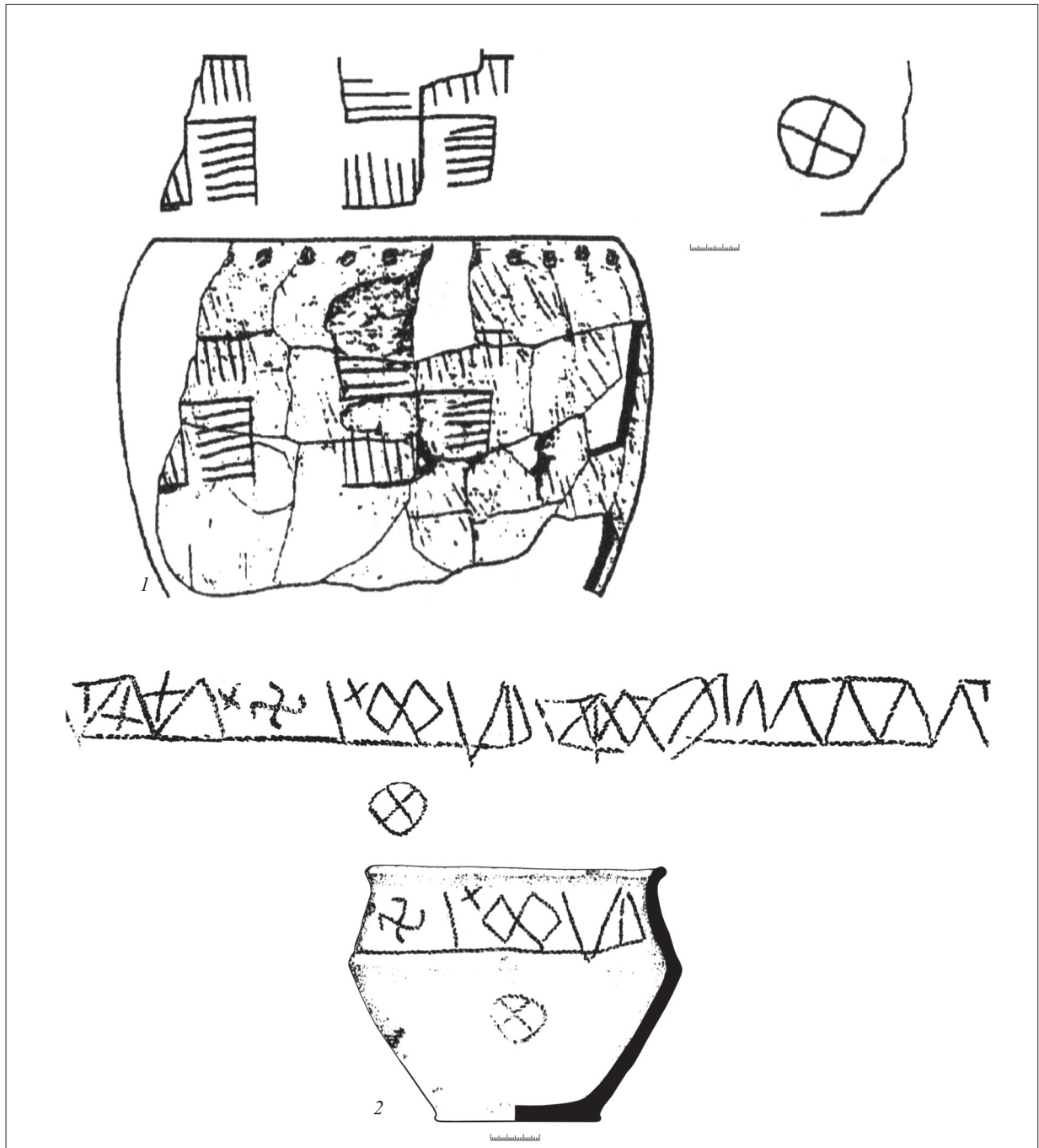

Рис. 7. Комбінації свастики та коліс: 1 — знаки на фрагментах посудини з поселення в ур. Ляхівка біля м. Балаклія на Харківщині (за: Клименко 2001); 2 — розворот знакової композиції на горщику з поховання 13 кургану 2 на Лисій горі в м. Василівка (за: Гаврилюк, Черных 1990)

Fig. 7. Combinations of swastika and wheels: 1 — signs on fragments of the vessel from the settlement in Liakhivka tract near Balakliia city in Kharkiv Oblast (after: Клименко 2001); 2 — a reverse of the composition with signs on the pot from the burial no. 13 mound no. 2 on Lysa Hora in Vasylivka city (after: Гаврилюк, Черных 1990)

ташованої між колесами. Над нею зображені ще дві свастичні фігури у вигляді хреста, до кожного променя якого причеплений тризубий гребінець. Три з чотирьох гребінців на кожному з цих хрестів спрямовані в бік двобою. Це ніби потенційні учасники заключного акту упорядкування світобудови (Логвин, Шевнина 2011, с. 353, 356, рис. 4: 2).

Те, що гребінцеві зети могли стати складовими елементами гребінцевих свастик, подібних до зображених на горщику з Бестамака, засвідчує багатоелементна знакова композиція на горщику зрубної спільноти з поховання 3 кургану 1 могильника Золота Нива II у Ставропольському р-ні Самарської обл. РФ. На ньому сім знаків «Z» із гребінчастими планками зображені вліво

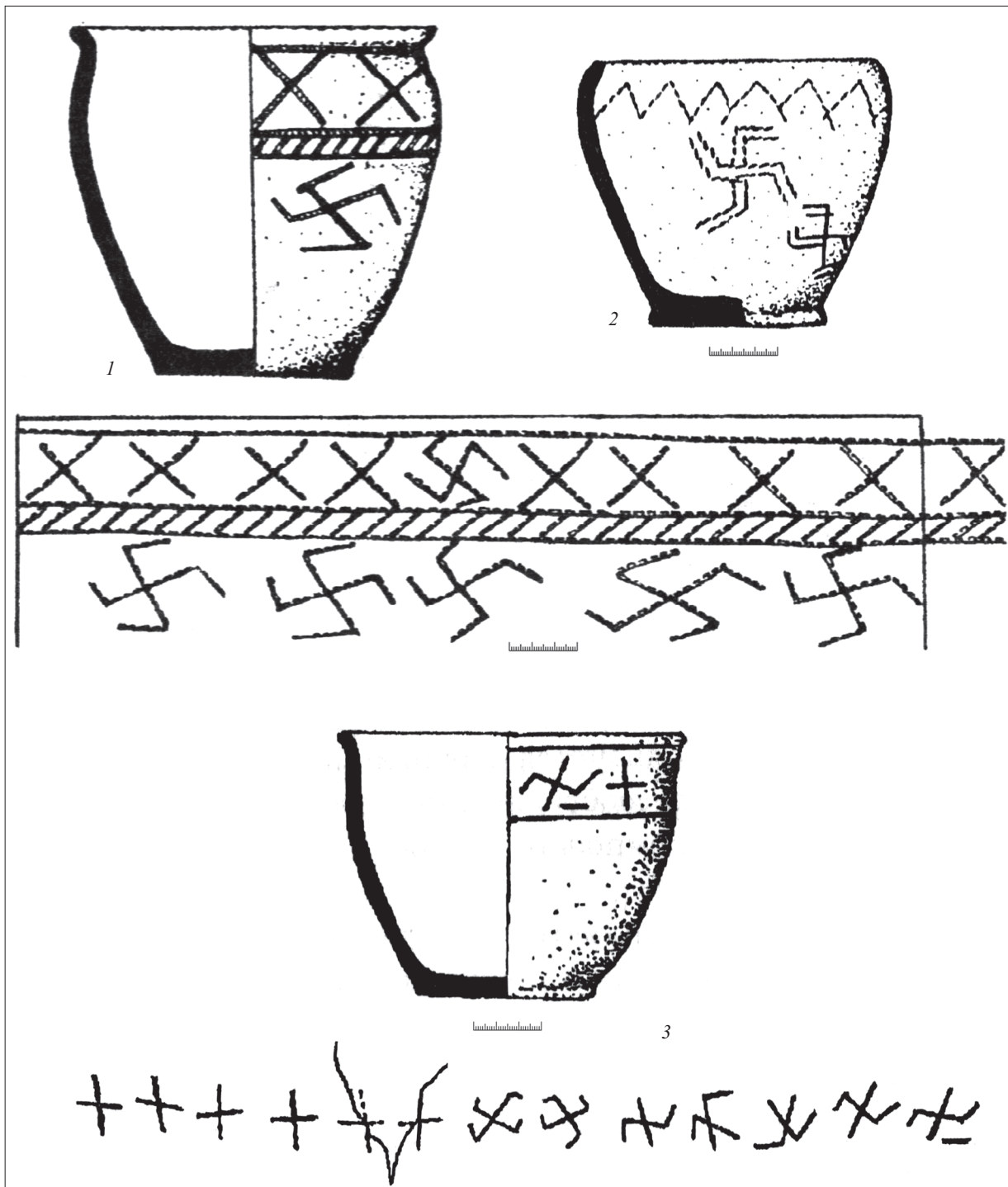

Рис. 8. Динамічні модифікації та протистояння свастик: 1 — розворот знакової композиції на горщику з поховання 8 кургану 5 біля с. Білоярівка; 2 — поховання 28 на ґрунтовому цвинтарі зрубної спільноти Калач у Саратовському Заволжі; 3 — розворот знакової композиції на горщику з поховання 9 кургану 5 біля с. Підгорне I (усі — за: Захарова 2000)

Fig. 8. Dynamic modifications and antagonism of swastikas: 1 — a reverse of the composition with signs on a pot from the burial no. 8 mound no. 5 near Bilojarivka village; 2 — a burial no. 28 at the soil cemetery of the Zrubna culture community in Kalach, Saratov Volga River region; 3 — a sign reversal composition on a pot from the burial no. 9 mound no. 5 near Pidhorne I village (all — after: Zaharova 2000)

від заплідненого косим хрестом ромба. Направо від ромба розгорнуто складну, багату на знаки двоярусну композицію. Її можна сприйняти як сегментацію тіла дракона, що спричинила появу низки знаків, а саме — трьох косих хрестів.

На правому флангу композицію обмежено вертикальною прямою віссю (рис. 6, 1). Саме вліво від осі відбувається перехід через знак птаха, що злітає, до верхнього ярусу вервечки з 14 кутів, спрямованих уліво, в напрямку ромба, за-

Рис. 9. Розворот знакової композиції на горщику з колекції Кибальчича (за: Бобринський 1901)

Fig. 9. Reversal of the composition with signs on a pot from the Kybalchych collection (after: Бобринський 1901)

плідного косим хрестом (Багаутдинов, Васильєва 2004, с. 205, рис. 9: 3, 6).

Дослідниця свастик доби пізньої бронзи О. В. Кузьміна зауважила, що Z-качечки попередніх могли бути частиною меандру (Кузьміна 2015, с. 264-271, рис. 13: 6—12). Така думка ніби висуває альтернативу пташиній генезі зетів та свастик. Тому звернімося до семантики меандру як декоративної стрічки. Меандри на малюнках із «Книги мертвих» Єгипту та горщиках зрубної спільноти мали голову й хвіст розрубаного змія (Tarasenko 2014, р. 244, fig. 6, 248, scene 11; Захарова 2000, с. 143, рис. 43: 1). Якщо спостереження правильне, то поряд із «качиними» мають бути й «зміїні» зети та свастики. Відповідно, зміїний різновид знака «Z» набуває форми «S», а перехрещення останніх творить зміїну свастіку. Така свастіка поміж ще не розчленованих ланцюжків зетів з'являється на горщику з поховання 8 Великого ґрунтового могильника Синташти (Генинг і др. 1992, с. 142, рис. 63: 1).

Природно, що не загубились зміїні свастіки й у зрубній спільноті. Не лише на посуді, але і як прикраси головного убору в похованні 4, кургану 1 могильника Золота Нива II в Самарській обл. Вовняна шапочка, що збереглася на черепі людини, була обнизана знизу сімома бронзовими бляшками у вигляді зміїної свастіки з хрестом на перетині завитків. Цікаво, що фахівець із вивчення давніх тканин А. К. Йолкіна, описуючи структуру плетіння цього го-

ловного убору, теж вдалась до використання латинської абетки: «Налобна частина була зв'язана шляхом плетіння структури 2/2 (2 нитки Z скручені разом S)»¹. Такий ось вийшов збіг (Багаутдинов, Васильєва 2004, с. 187, рис. 13, 6—12; 15, 1—4). І щоб зміїна тема в контексті пташиних артефактів не видавалася дещо надуманою, пошлюсь на горщик із поховання 3 кургану 4 могильника Золота Нива I (рис. 6: 2), де з паші змія виринає вервечка зетів, прокреслених за навскісною сіткою (Багаутдинов, Васильєва 2004, с. 202, рис. 6: 5).

Зв'язок свастик із колісним транспортом фіксується на горщиках зрубної спільноти як розвиток синташтинської традиції. Так, різновид пари правобічних свастик із «крилами», декорованими бахромою, що нагадують перехрещені крила птахів, відтворено на уламку посуду з поселення в ур. Ляхівка біля м. Балаклея на Харківщині (рис. 7: 1). На відстані 18 см управо від свастик на тому ж рівні зображене колесо із хрестоподібними спицями, аналогічне бестамцьким (Клименко 2001, с. 77, рис. 1: 1). Колесо, наближене до лівобічної свастіки, центральної в рядку знаків (рис. 7: 2), відтворене на ребристому горщику з кургану 2, поховання 13 на Лисій горі в м. Василівка Запорізької обл. (Гаврилук, Черных 1990, с. 99, 101, рис. 8).

Таким чином, свастіки та знаки «Z» набули популярності в населення зрубно-андро-

¹ Тут і далі переклад із російської В. Отрошенка.

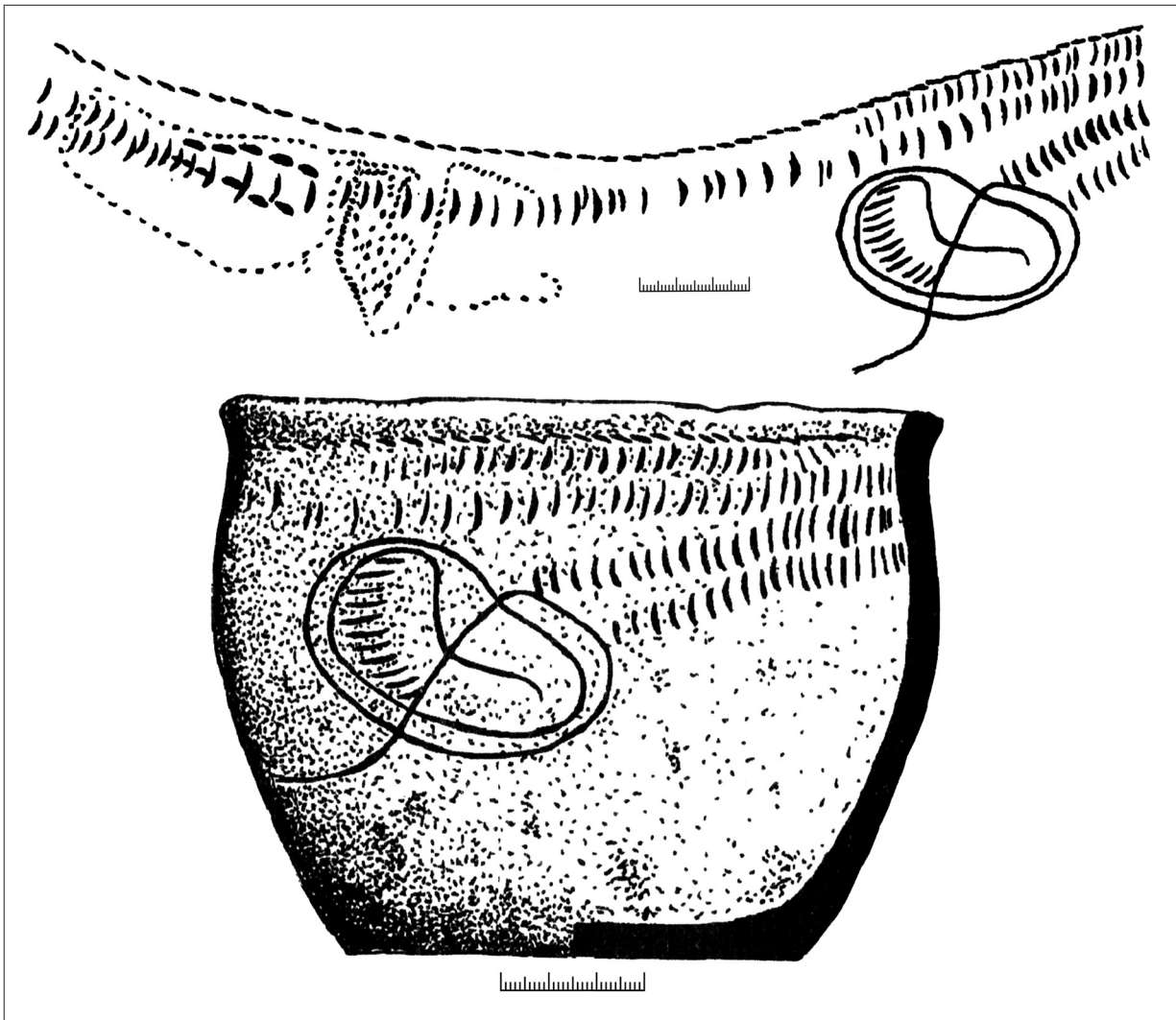

Рис. 10. Розворот знакової композиції горщика з поховання 3 кургану 3 Першинського могильника в Оренбурзькій обл. (за: Богданов 2001)

Fig. 10. Reversal of the composition with signs on the pot from the burial no. 3 mound no. 3 of the Pershynskiy cemetery in the Orenburg Oblast (after: Богданов 2001)

новських блоків культур доби пізньої бронзи. Загалом, семантичне навантаження свастики було тоді та й залишається понині значно повнішим, ніж знаків «Z». Але це ніяк не впливає на визнання факту їх семантичної пов'язаності в генетично споріднену пару. Зважаючи на знак «птаха, що пірнає» з Тополиного, з якого починалася ця розвідка, та згадуваний вище ефект мультиплікації, логічно припустити, що свастика є накладанням (комбінацією) статичного та «пірнаючого» зетів. На підтвердження «активної» поведінки цих знаків наведу «танок» п'яти навскісних правобічних свастик на нижньому перегині тулуба горщика з Білоярівки (курган 5, поховання 8) у Східному Надзав'ї. Композиція виконана відтисками зубчастого штампа. Відмінні одна від одної свастики ніби тияються в поперечний шеврон із косими на-

січками на перегині. Лише одній із них вдається зачепитися «дзьобом» за шеврон, і вище вона ніби «розриває» кільце косих хрестів фризу на плічках цього горщика (рис. 8, 1). Така імпровізація порушує вервечку косих хрестів понад шевроном свастикою, додаючи певну родзинку знаковій композиції загалом (Захарова 2000, рис. 30: 2).

Повертаючись до сюжету на горщику з Бестамака, зосередимо увагу на динамічному епізоді протистояння свастик із поховання 28 на ґрунтовому цвинтарі зрубної спільноти Калач у Саратовському Заволжі. Тулуб банкуватого слоїка прикрашає велика свастика, що складається із дзеркального знака «Z», нанесеного подвоєним відтиском шнура. Його перетинає подвійний шнуровий відтиск пірнаючого «Z». «Дзьоб» останнього спрямований на невеличку

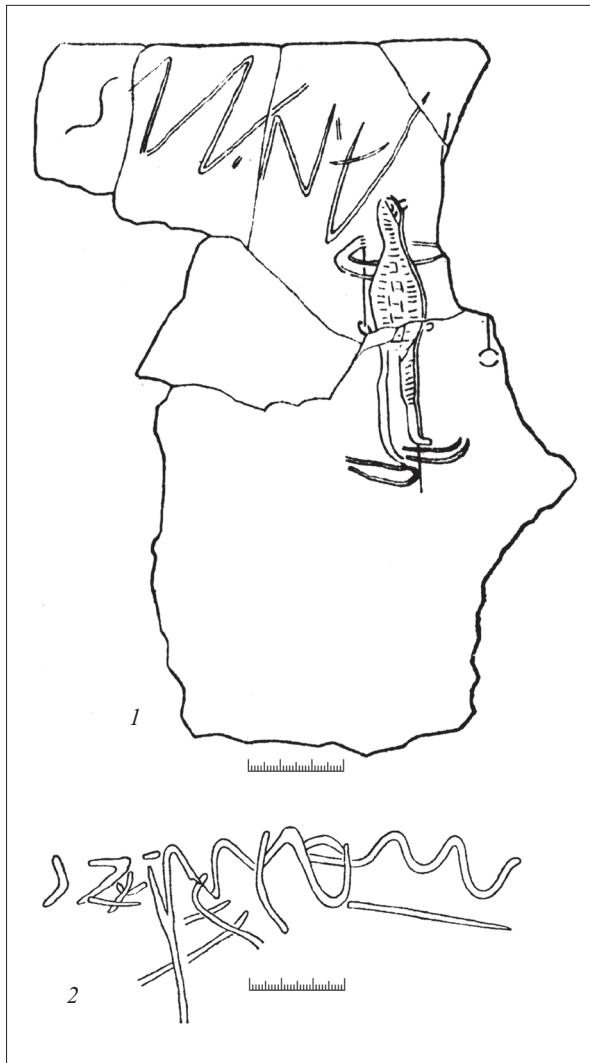

Рис. 11. 1 — малюнок лижника з Шиловського поселення в м. Воронеж (за: Пряхин 1971); 2 — фрагмент посудини з *graffiti* з кургану біля с. Попасне

Fig. 11. 1 — a drawing of a skier from the Shylovskoie settlement in Voronezh city (after: Пряхин 1971); 2 — a fragment of a vessel with *graffiti* from the mound near Popasne village

прокреслену лівобічну свастику з дещо порушеним розташуванням «крил», які утворюють ромб (рис. 8: 2). Тут знову маємо віртуальний конфлікт нібито семантично тотожних знаків, право- та лівобічної свастик (Захарова 2000, с. 126, рис. 27: 5).

У Підгорному (курган 5, поховання 9) на півдні Воронежської обл. право- та лівобічна свастики протистоять на шийці горщика в позиції фехтувальників, порушуючи при цьому симетричне розташування крил та формуючи ромби на зустрічних курсах. Направо від лівобічної свастики п'ять «порубаних» свастик (2) і лівобічних «пірнаючих» зетів (3), а за спиною правобічної свастики — рядок із шести прямих хрестів (Захарова 2000, с. 148, рис. 48: 1). Якщо

визначити центром знакового фризу на шийці цього горщика супротивні свастики, то за правобічною буде шерех прямих хрестів, а за лівобічною — п'ять надзвичайно ушкоджених знаків і серед них три лівобічні зети. Отже, можна припустити, хто вийшов переможцем протистояння: це правобічна свастика (рис. 8: 3).

Найпізніший факт протистояння свастик фіксується на тулубі маленького кубка доби фінальної бронзи з колекції Кибальчича, виявленого на Київщині (рис. 9). Композиція складається, зліва направо, з правобічної свастики, широкого (білого) прямого хреста, лівобічної свастики та стилізованого дерева, скомпонованого з чотирьох білих хрестів. Обидві свастики прокреслені та ніби складені із двох зетів — прямого й пірнаючого. Правобічна свастика традиційно для таких «конфліктних» ситуацій посідає дещо вищу й наступальну позицію, а лівобічна — оборонну, озброївшись додатковими шипами/гачками, що відходять від кожної лопаті. Об'єктом притягання стає білий хрест, який опинився між свастиками (Бобринський 1901, с. 38, фиг. 7). Нагадаю, що хрести обов'язково присутні у знакових композиціях із конфліктуючими свастиками.

О. Ю. Захарова гіпотетично пов'язує правобічні та лівобічні свастики з чоловічим та жіночим первнями відповідно (Захарова 2000, с. 79-80). Чи не варто обережно приписати відповідну «статеву» належність і дзеркальному та абетковому знакам «Z»? Дослідники знаків і символів в історії розглядають протиставлення право- та лівобічних свастик ширше, в межах бінарної опозиції. Згідно з нею, лівобічна свастика символізує народження (схід) сонця, весну, світло, щастя, добро та білу магію, а правобічна — захід світила, осінь, морок, смерть, зло та чорну магію (Вовк 2005, с. 23). Лише циклічність подій на земній кулі, запрограмована природою, залишає надію на позитив у тлумаченні діалектичного конфлікту символів.

З іншого боку, ще Ж. Дешелетт трактував свастику як одну з модифікацій солярного знака, а саме — сонце в русі, в динаміці, де Г-подібні промені цього знака асоціюються з ногами людини (Déchelette 1910, р. 413-464, fig. 190). Тоді ж О. О. Бобринський реконструював пташиний прообраз свастики (рис. 3: 2 а—г) як знака птаха, що злітає (Бобринський 1901, с. 39, фиг. 8: 2 а—г). Птахоголови свастики, зокрема, присутні на кружалах від веретена з Трої (Déchelette

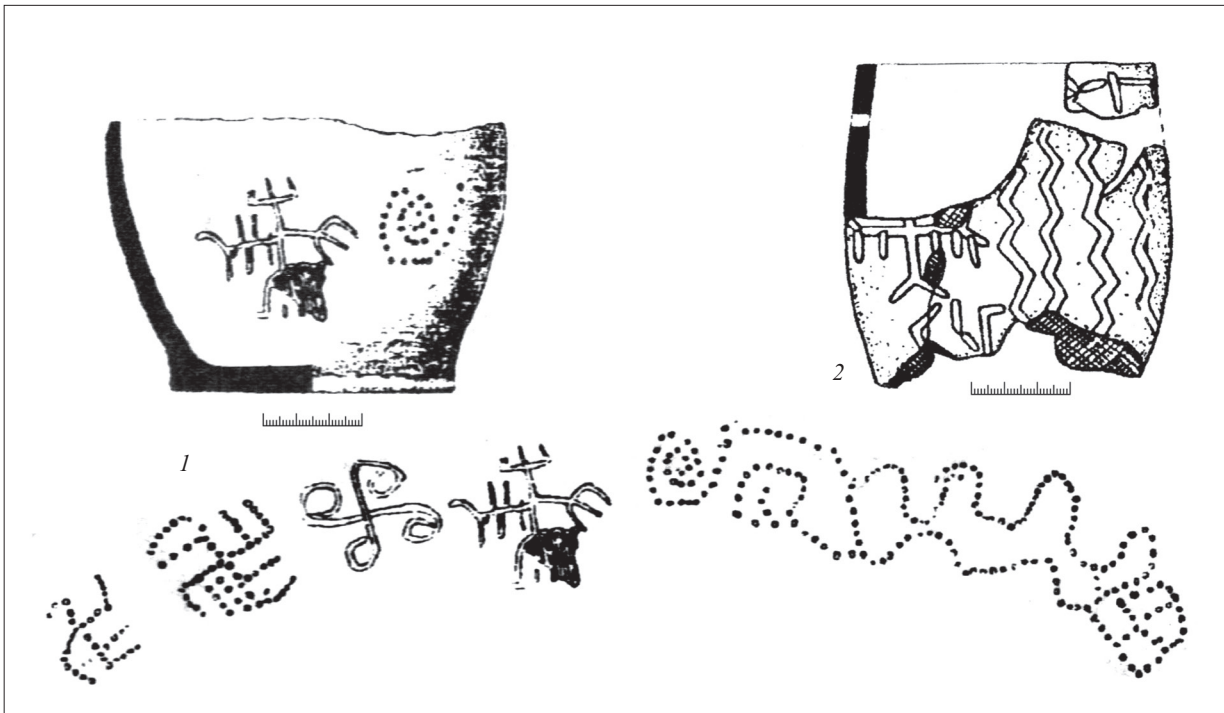

Рис. 12. 1 — розворот знакової композиції на горщику з поховання 4 кургану 2 біля с. Советское (за: Матвеев, Сафонов 1997); 2 — посудина з поховання 1 Кіровського кургану (за: Захарова 2000)

Fig. 12. 1 — a reversal of the composition with signs on a pot from the burial no. 4 mound no. 2 near Sovietskoie village (after: Матвеев, Сафонов 1997); 2 — a vessel from the burial no. 1 of the Kirovskii Mound (after: Захарова 2000)

1910, р. 459, fig. 194, 2—3). «Пташина» природа свастика чудово втілена у спірально-знаковій композиції на горщику з кургану 3, поховання 3 (зрубної спільноти) Першинського могильника в Оренбурзькій обл. РФ (рис. 10). На перегині тулуба горщика майстерним розчерком різця нанесено фігуру-вензель із ознаками птаха й натяком на антропоморфність. Каркасом образу стає правобічний «Z» із заокругленими кутами, нахилений вправо й угору. Далі, не відриваючи руки, кераміст починає виводити вензель уперек базового знака, позначаючи спіраль, яка в чотирьох місцях перетинає останній. На другому витку спіралі інструмент відхилиється від зовнішнього контуру овалу, моделюючи силует «плечей» із двома піднятими крилами птаха. Додатковою тонкою штриховкою позначено оперення його лівого крила на злеті. Від вензеля похилою дугою вгору простує «лелечий» клин, позначений відтисками нігтя. Вістря клину оперізує далі, у такій самій техніці, шийку посудини й виходить під її вінце (Богданов 2001, с. 66-67, рис. 1: 2—3).

Безпосередній зв'язок знака «Z» саме із птахо-людиною найяскравіше демонструє рядок знаків, що починається із «Z» з дещо заокругленими кутами та зображенням орнітоморфного лижника під ним на стінці слоїка з Ши-

ловського поселення в м. Вороніж (Пряхин, 1971, с. 63). Дослідник зарахував горщик із лижником до абашевської культури, хоча банкувата форма цієї посудинки та рядок знаків над головою лижника дозволяють пов'язати цей артефакт із раннім періодом покровсько-мосолівської зрубної культури. Варто звернути увагу на здійснені вгору руки цього персонажа, відтвореного в позі адорації (рис. 11: 1). Цікавим є контакт знака «Z» зі знаком «адорант» у *graffiti* на посудині з кургану біля с. Попасне Новомосковського р-ну Дніпропетровської обл. (розкопки Д. І. Яворницького). Тут «адорант» примостився на нижній планці знака «Z». Направо від них накреслено довгу рогатину з відігнутим назовні правим рогом (рис. 11: 2). Його можна трактувати як модифікацію знаків «герлига» чи «дерево» (Формозов 1953, с. 196; Отрощенко, Формозов 1988, с. 164, рис. 8: 1). Семантична близькість названих знаків доведена нещодавнім відкриттям у похованні дніпро-донської бабинської культури Пологівської «герлиги» зі стилізованим зміїним Деревом життя на її металевому окутті (Отрощенко, Тощев, Папанова (ред.) 2020, с. 29-40, табл. 17-27; с. 142, рис. 1).

Невипадково *graffiti* «птахо-людина» увійшло до знакової системи зрубної спільноти в інтер-

претації «ускладнена антропоморфна піктограма» (Захарова 2000, с. 137, табл. 1; с. 143, рис. 43: 3, 5). Ускладнення полягає в імітації на руках антропоморфного знака оперення й трьох розчепі- рених пальців (Матвеев, Сафонов 1997, с. 113, рис. 4: 2, 3). На площі з могильника Советское I кургану 2 поховання 4 у Воронежській обл. пікто- грама «птахо-людина» розташована по центру знакового фризу, де справа від нього зображене плетиво зміїних тіл і дещо деформований знак «колесо з перехрещеними спицями». Ця група фризу виконана наколами. Фігура «птахо-люди- ни» та зміїна правобічна свастика зліва від неї — прокреслені. Наступні дві лівобічні свастики, складені з оперених зетів, зроблені відтисками зубчастого штампа (рис. 12: 1).

Інша піктограма «птахо-людина» похо- дить із банкуваної посудини з поховання 1 Кі- ровського кургану в Самарській обл. (рис. 12: 2). Вона оточена вертикальними зигзагами, дзеркальним зет та спрямованими вліво ку- тами низу (Захарова 2000, с. 143, рис. 43: 5). О. Ю. Захарова слушно відносить композиції зі зміями, свастиками та «ускладненими антропо- морфними піктограмами» до міфологічних сю- жетів. Це дослідження їх примножує, а право- бічна свастика іноді дійсно посідає на фризах місце антропоморфного знака.

Зрештою, помічені трансформації образів та й сприйняття таких ускладнених знаків і супут- ніх зображень загалом виливається у фіксацію елементів шаманства в практиці скотарів доби пізньої бронзи. А в пізнішій християнській традиції такі образи-архетипи втілюються в постаті крилатих ангелів-охоронців, медіато- рів між світами — підземним, земним та не- бесним. Власне, витоки як шаманства (Маккай 1999, р. 56-71, fig. 1), так і комбінацій супровід- них знаків фіксуються від верхнього палеоліту (Földes-Papp 1966, р. 26-31, abb. 28—31).

Повертаючись до сьогодення, мушу зазна- чити, що накопичення кількості знаків поча- ло викристалізовуватись у певні системи ще впродовж протяжної преісторії людства. В осе- редках ранніх цивілізацій вони досить швид- ко трансформувалися в різновиди писемнос- ті. Поза цими осередками знаки залишалися на рівні «письмен» через відсутність нагаль- них суспільних запитів. Практично кожен знак

є узагальненою реплікою людини, тварини чи артефакту. Знак у принципі не може бути без- предметним і нічого не означати, як вважає дехто із сучасників стосовно знака «Z». Озна- чуватись могли також частини тіла живої іс- тоти: голова, око, стопа тощо. Диференціація знаків на «позитивні» й «негативні», як і поділ політиків на «правих» і «лівих», постали, ймо- вірно, з розвитком дуалістичних, діалектичних підходів до осмислення та систематизації гра- ней розмаїтого й суперечливого буття.

У процесі розкопок поселення синташтин- ської культури Аркаїм із двома кільцями обо- ронних валів народився в 1990-ті роки вислів «Країна міст» («Страна городов»). Далі — більше: ентузіасти модифікували історичний міф «третього Риму» у «Москва — третій Ар- каїм». Зрештою, у пошуках національної ідеї для Росії Аркаїм відвідав чинний президент РФ 16 травня 2005 р. (Зданович, Батанина 2007, фото 5). Магія свастики навіть спонукає окре- мих дослідників вписувати її в кола, що позна- чають місцезнаходження укріплених поселень синташтинської культури на мапі межиріччя Уралу й Тоболу. Вони тут копіюють певним чином синташтинців та зрубників, що кресли- ли свастики й хрести на денцях своїх горщи- ків (Генинг і др. 1992, с. 118, рис. 47: 1; Шнай- дштейн 1981, с. 107, 118, табл. 17; Кузьміна 1987, с. 57, рис. 4: 17).

На останок не втримаюсь від загального, хоч і вельми дискусійного міркування. З огляду на поділ таких семантично тотожних і потуж- них знаків, як зети й свастики, на правобічні та лівобічні роблю висновок: право й правда на підсвідомому рівні визнається за «правими», а кривда й брехня, відповідно, за «лівими». Тому не дивно, що воячина країни-агресора обрала собі емблемою саме лівобічний «Z». Ця «об- мовка», за З. Фройдом, немов вистрілила з гли- бин їхньої підсвідомості й поцілила в яблуч- ко. Ну а прямий рівнопроменевий білий хрест на броні наших бойових машин є знаком Бога, який жодному поділу не підлягає, попри всі по- туги сатани та його земних клеветів.

Висловлюю подяку за конструктивне спіл- кування в процесі написання статті, підготов- ки та упорядкування ілюстративного матеріалу Т. А. Вовк, В. В. Павловіч та В. Б. Панковському.

- Агапов, С. А., Васильев, И. Б., Кузьмина, О. В., Семенова, А. П., 1983. Срубная культура лесостепного Поволжья. В: Басин, С. Г. (глав. ред.). *Культуры бронзового века Восточной Европы*. Куйбышев: Государственный проектный институт, с. 6-58.
- Артеменко, И. И. 1972. Исследование курганов эпохи бронзы в Брянской области. *Археологические открытия 1971 года*. Москва: Наука, с. 72-74.
- Артеменко, И. И. 1987. Культуры позднего бронзового века южной полосы лесов Европейской части СССР. В: Бадер, О. Н., Крайнов, Д. А., Косарев, М. Ф. (отв. ред.). *Археология СССР. Эпоха бронзы лесной полосы СССР*. Москва: Наука, с. 106-119.
- Багаутдинов, Р. С., Васильева, И. Н. 2004. Курганные группы Золотая Нива I и II. *Вопросы археологии Урала и Поволжья*. Самара, 2, с. 181-211.
- Бадер, О. Н., Попова Т. Б. 1987. Поздняковская культура. В: Бадер, О. Н., Крайнов, Д. А., Косарев, М. Ф. (отв. ред.). *Археология СССР. Эпоха бронзы лесной полосы СССР*. Москва: Наука, с. 131-135, 227-233.
- Белецкий, А. А. 2006. Краткий отзыв о статье А. А. Формозова и В. В. Отрошенко «Письмена племен срубной культуры». *Мова та історія*, 86, с. 6-7.
- Бобринский, А. 1901. *Курганы и случайные археологические находки близ местечка Смьлы*. Санкт-Петербург, т. 3.
- Богданов, С. В. 2001. Першинский курганный могильник. В: Моргунова, Н. Л. (отв. ред.). *XV Уральское археологическое совещание*. Тез. докл. Оренбург, с. 64-67.
- Васильев, И. Б. 1977. Лузановский курганный могильник (материалы раскопок). В: Матвеева, Г. И. (отв. ред.). *Средневожская археологическая экспедиция*. Куйбышев: Государственный Университет, с. 5-43.
- Вовк, О. В. 2005. *Знаки и символы в истории цивилизации*. Москва: Вече.
- Гаврилок, Н. А., Черных, Л. А. 1990. Курган у г. Васильевка Запорожской области 1990. *Древности степного Причерноморья и Крыма*. Запорожье, I, с. 91-101.
- Генинг, В. Ф., Зданович, Г. Б., Генинг, В. В. 1992. *Синташта. Археологические памятники арийских племен Урало-Казахстанских степей*. Челябинск: Южно-Уральское книжное издательство.
- Захарова, Е. Ю. 2000. Сосуды со знаками эпохи поздней бронзы. Воронеж: Центрально-Чернозёмное книжное издательство, с. 163.
- Зданович, Г. Б., Батанина, И. М. 2007. *Аркаим — Страна городов. Пространство и образы*. Челябинск: Южно-Уральское книжное издательство.
- Клименко, В. Ф. 2001. О крестообразных знаках на сосудах срубной культуры. В: Моргунова, Н. Л. (отв. ред.). *XV Уральское археологическое совещание*. Тез. докл. Оренбург, с. 77-79.
- Косарев, М. Ф. 1981. *Бронзовый век Западной Сибири*. Москва: Наука.
- Кузьмина, Е. Е. 1987. О западных связях андроновских племён. В: Артеменко, И. И. (отв. ред.). *Межплеменные связи эпохи бронзы на территории Украины*. Киев: Наукова думка, с. 48-69.
- Кузьмина, Е. Е. 1994. *Откуда пришли индоарии?* Москва: МГПИ «Калина» ВИНТИ РАН.
- Кузьмина, О. В. 2015. III Подстепкинский могильник. *Вопросы археологии Поволжья*. Самара, 5, с. 226-335.
- Логвин, А. В., Шевнина, И. В. 2011. Об одном синташтинском погребальном комплексе могильника Бестамак. В: Байтанаев, Б. (глав. ред.). *Археология Казахстана в эпоху Независимости: итоги и перспективы*. Алматы, т. I, с. 349-359.
- Матвеев, Ю. П., Сафонов, И. Е. 1997. Курган 2 у с. Советское. *Пятьдесят полевых сезонов археологов Воронежского университета*. Археология восточно-европейской лесостепи. Воронеж, 10, с. 109-120.
- Михайлов, Б. 2003. *Кам'яна Могила — світова пам'ятка древньої культури в Україні*. Київ: Такі справи.
- Отрошенко, В. В., 1990. Идеологические воззрения племен эпохи бронзы территории Украины. В: Зубарь, В. М. (отв. ред.). *Обряды и верования древнего населения Украины*. Киев: Наукова думка, с. 5-17.
- Отрошенко, В. В. 1998. Сюжет перевтілення у знакової системі племен зрубної спільноти. *Археологічний альманах*. Донецк, 7, с. 93-98.
- Отрошенко, В. В. 1999. До питання про фінал культур зрубної спільноти. В: Толочко, П. П. (отв. ред.). *Проблеми скифо-сарматської археології Северного Причорномор'я (к 100-літтю Б. Н. Гракова)*. Запорожье, III, с. 191-194.
- Отрошенко, В. 2019. Знаки на кераміці доби пізньої бронзи. *Археологічна керамологія*. Опішне, 1 (1), с. 53-77.
- Отрошенко, В. 2021. Эффект мультипликації в декорванні посуду доби пізньої бронзи. *Археологічна керамологія*. Опішне, 1—2 (5—6), с. 137-144.
- Отрошенко В. В., Корпусова В. М. 2003. Свастика у знакових системах доби міді-бронзи в Україні. *Матеріал. Археологічні студії*, 11, с. 13-18.
- Отрошенко, В. В., Тошев, Г. М., Папанова, В. А. (ред.). 2020. *Пологіський посох: досвід міждисциплінарного вивчення. Колективна монографія*. 2-ге видання, виправлене. Київ: Друкарський двір Олега Федорова.
- Отрошенко, В. В., Формозов, А. А. 1988. К проблеме письменности у племен Северного Причерноморья в эпоху раннего металла. *Studia Praehistorica*, 9, с. 147-178.
- Пикельная, Е. 2015. Унікальний керамічний посуд, изготовленный 4 000 лет назад, показали костанайцам на выставке одного экспоната. *Наша газета. Костанайский региональный портал*. 19 июня 2015 г. [online]. Режим доступа: <https://www.ng.kz/modules/news/print.php?storyid=18588> [Дата звернення 19 червня 2015].
- Пряхин, А. Д. 1971. Новые сведения об абашевской культуре. *Археологические открытия 1970 года*. Москва: Наука, с. 62-64.
- Стоколос В. С. 1972. *Культуры бронзового века Южного Зауралья*. Москва: Наука.
- Студзицкая, С. В. 1987. Искусство Восточного Урала и Западной Сибири в эпоху бронзы. В: Бадер, О. Н., Крайнов, Д. А., Косарев, М. Ф. (отв. ред.). *Археология СССР. Эпоха бронзы лесной полосы СССР*. Москва: Наука, с. 314-326, 399-402.
- Трубачов, О. В. 1999. *Indoarica в Северном Причерноморье*. Москва: Наука, 1999.
- Усачук, А. Н. 2021. Сосуд эпохи поздней бронзы со знаком из Северо-Восточного Приазовья. *Archaeoastronomy and Ancient Technologies*, 9(2), p. 32-41.
- Формозов, А. А. 1953. Сосуды срубной культуры с загадочными знаками. *Вестник древней истории*, 1, с. 193-200.
- Шнайдштейн, Е. В. 1981. Раскопки курганной группы Купцын Толга. В: Эрдниев, У. Э. (отв. ред.). *Археологические памятники Калмыкии эпохи бронзы и средневековья*. Элиста, с. 78-119.
- Яковлева, Л. 2013. *Найдавніше мистецтво України*. Київ: Стародавній світ.
- Déchelette, J. 1910. *Manuel d'archéologie préhistorique celtique et gallo-romaine*. Paris: Librairie Alphonse Picard et Fils, II.
- Földes-Papp, K. 1966. *Vom felsbild zum alphabet*. Dresden: Veb verlag der kunst.
- Makkey, J. 1999. *Two Studies on Early Shamanism*. Tractata Minuscula, 14, Budapest.
- Tarasenko M. 2014. The Illustrations of the Book of the Dead Chapter 17 during the 18th Dynasty. В: Тарасенко, М. О. (ред.). *Доісламський Близький схід: історія, релігія, культура*. Київ: Інститут сходознавства ім. А. Ю. Кримського НАНУ, с. 241-256.

Надійшла 16.02.2023

“Z” SIGNS IN THE PICTORIAL TRADITION OF THE LATE BRONZE AGE POPULATION

The increased interest in the sign “Z”, caused by the events of the active phase of the Russian-Ukrainian war (2014—2023), requires a more thorough analysis of its symbolism and semantics. At first glance, they are quite transparent. The count O. Bobrynskyi, an outstanding researcher of archaeology of Ukraine and head of the Imperial Archaeological Commission, convincingly proved the bird symbolism of the sign “Z” and its genetic connection with the swastika, based on materials from excavations in Europe. In the context of the count’s logical reasoning regarding the meaningful load of these signs, a reference to the thesis of the German researcher Von der Shtengen regarding the swastika as a symbol of the Indo-Germanic race sounded prophetically. Some 30 years had remained before the practical implementation of this thesis by Nazi Germany. For the rushist Russian Federation to choose the symbol of provocation of the World War III, the genetic component of the swastika, namely the sign “Z”, was enough.

In addition, the topic of the article is the functioning of the named signs during the first half — the middle of the II millennium BC, when the Indo-Aryan tribes entered the world history with the above-mentioned symbols. At a distance of three or four thousand years, these events are seen by us as the “heroic age” of war chariots, although they do not become any less bloody. The study convinces that “zetas” and “swastikas” are mobile signs, capable of transformations and reincarnations in the context of the lines of other signs of that era, being components of the sign system of the tribes of the log community. The previously noted division of swastikas into right- and left-sided ones is interpreted, in particular, by gender, as “male” and “female”, respectively. So, within the mentioned sign system, a conflict between signs of different orientations is noticed, which can be considered within the limits of binary opposition, dialectical unity and the struggle of opposites, where the struggle is relative, and the unity is universal. This division can also be assumed for right- and left-sided zetas, as genetic components of swastikas.

Key words: Sintashta culture, Srubnaya-Andronovo blocks of cultures of the Late Bronze Age, signs “Z” and mirror “Z”, right-sided and left-sided swastikas, binary opposition.

References

- Agapov, S. A., Vasilev, Y. B., Kuzmina, O. V., Semenova, A. P., 1983. Srubnaia kultura lesostepnogo Povolzhia. In: Basin, S. H. (ed.). *Kultury bronzovogo veka Vostochnoi Evropy*. Kuibyshev: Gosudarstvennyi proektnyi institut, p. 6-58.
- Artemenko, I. I. 1972. Issledovanie kurganov epokhi bronzy v Brianskoj oblasti. *Arkheologicheskie otkrytia 1971 goda*. Moskva: Nauka, p. 72-74.
- Artemenko, I. I. 1987. Kultury pozdnego bronzovogo veka iuzhnoi polosy lesov Evropeiskoi chasti SSSR. In: Bader, O. N., Krainov, D. A., Kosarev, M. F. (eds.). *Arkheologia SSSR. Epokha bronzy lesnoi polosy SSSR*. Moskva: Nauka, p. 106-119.
- Bagautdinov, R. S., Vasileva, I. N. 2004. Kurgannye gruppy Zolotaia Niva I i II. *Voprosy arkheologii Urala i Povolzhia*. Samara, 2, p. 181-211.
- Bader, O. N., Popova T. B. 1987. Pozdniakovskaia kultura. In: Bader, O. N., Krainov, D. A., Kosarev, M. F. (eds.). *Arkheologiya SSSR. Epokha bronzy lesnoi polosy SSSR*. Moskva: Nauka, p. 131-135, 227-233.
- Beletskii, A. A. 2006. Kratkii otzyv o state A. A. Formozova i V. V. Otroshchenko “Pismena plemen srubnoi kultury”. *Mova ta istoriia*, 86, p. 6-7.
- Bobrinskii, A. 1901. *Kurgany i sluchainyia arkheologicheskiia nakhodka bliz mestechka Smyly*. Sankt-Peterburg, t. 3.
- Bogdanov, S. V. 2001. Pershinskiy kurgannyi mogilnik. In: Morgunova, N. L. (ed.). *XV Uralskoe arkheologicheskoe soveshchanie*. Tez. dokl. Orenburg, p. 64-67.
- Vasilev, I. B. 1977. Luzanovskii kurgannyi mogilnik (materialy raskopok). In: Matveeva, G. I. (ed.). *Srednevolzhskaia arkheologicheskaia ekspeditsiia*. Kuibyshev: Gosudarstvennyi universitet, p. 5-43.
- Vovk, O. V. 2005. *Znaki i simvoly v istorii tsivilizatsii*. Moskva: Veche.
- Gavriliuk, N. A., Chernykh, L. A. 1990. Kurgan u g. Vasilevka Zaporozhskoi oblasti 1990. *Drevnosti stepnogo Prichernomoria i Kryma*. Zaporozhe, I, p. 91-101.
- Gening, V. F., Zdanovich, H. B., Gening, V. V. 1992. *Sintashta. Arkheologicheskie pamiatniki ariiskikh plemen Uralo-Kazakhstanskikh stepei*. Cheliabinsk: Iuzhno-Uralskoe knizhnoe izdatelstvo.
- Zakharova, E. Iu. 2000. *Sosudy so znakami epokhi pozdnei bronzy*. Voronezh: Tsentalno-Chernozemnoe knizhnoe izdatestvo, p. 163
- Zdanovich, G. B., Batanina, I. M. 2007. *Arkaim — Strana gorodov. Prostranstvo i obrazy*. Cheliabinsk: Iuzhno-Uralskoe knizhnoe izdatelstvo.
- Klimenko, V. F. 2001. O krestoobraznykh znakakh na sosudakh srubnoi kultury. In: Morgunova, N. L. (ed.). *XV Uralskoe arkheologicheskoe soveshchanie*. Tez. dokl. Orenburg, p. 77-79.
- Kosarev, M. F. 1981. *Bronzovyi vek Zapadnoi Sibiri*. Moskva: Nauka.
- Kuzmina, E. E. 1987. O zapadnykh svyaziakh andronovskikh plemen. In: Artemenko, I. I. (ed.). *Mezhplemennye svyazi epokhi bronzy na territorii Ukrainy*. Kyiv: Naukova dumka, p. 48-69.
- Kuzmina, E. E. 1994. *Otkuda prishli indoarii?* Moskva: MGP “Kalina” VINITI RAN.
- Kuzmina, O. V. 2015. III Podstepkinskii mogilnik. *Voprosy arkheologii Povolzhia*. Samara, 5, p. 226-335.

- Logvin, A. V., Shevnina, I. V. 2011. Ob odnom sintashtinskom pogrebalnom komplekse mogilnika Bestamak. In: Baitanaev, B. (ed.). *Arkheologiya Kazakhstana v epokhu Nezavisimosti: itogi i perspektivy*. Almaty, t. I, p. 349-359.
- Matveev, Iu. P., Safonov, I. E. 1997. Kurgan 2 u s. Sovetskoe. *Piatdesiat polevykh sezonov arkheologov Voronezhskogo universiteta. Arkheologiya vostochno-evropeiskoi lesostepi*. Voronezh, 10, p. 109-120.
- Mykhailov, B. 2003. *Kamiana Mohyla svitova pamiatka drevnoi kultury v Ukraini*. Kyiv: "Taki spravy".
- Otroshchenko, V. V., 1990. Ideologicheskie vozzreniia plemen epokhi bronzы territorii Ukrainy. In: Zubar, V. M. (ed.). *Obriady i verovaniia drevnego naseleniia Ukrainy*. Kyiv: Naukova dumka, p. 5-17.
- Otroshchenko, V. V. 1998. Siuzhet perevitleniia u znakovii systemi plemen zrubnoi spilnoty. *Arkheologicheskii almanakh*. Donetsk, 7, p. 93-98.
- Otroshchenko, V. V. 1999. Do pytannia pro final kultur zrubnoi spilnosti. In: Tolochko, P. P. (ed.). *Problemy skifo-sarmatskoi arkheologii Severnogo Prichernomoria (k 100-letiiu B. N. Grakova)*. Zaporozhe, III, p. 191-194.
- Otroshchenko, V. 2019. Znaky na keramitsi doby piznoi bronzы. *Arkheolohichna keramolohiia*. Opishne, 1 (1), p. 53-77.
- Otroshchenko, V. 2021. Efekt mulytyplikatsii v dekoruvanni posudu doby piznoi bronzы. *Arkheolohichna keramolohiia*. Opishne:, 1-2 (5-6), p. 137-144.
- Otroshchenko V. V., Korpusova V. M. 2003. Svastyka u znakovykh systemakh doby midi-bronzы v Ukraini. *Magisterium. Arkheolohichni studii*, 11, p. 13-18.
- Otroshchenko, V. V., Toshchev, H. M., Papanova, V. A. 2020. *Polohivskiy posokh: dosvid mizhdystyplinarnoho vyvchennia. Kolektyvna monohrafiia*. 2-he vydannia, vypravlene. Kyiv: Drukarskyy dvir Oleha Fedorova.
- Otroshchenko, V. V., Formozov, A. A. 1988. K probleme pismennosti u plemen Severnogo Prichernomoria v epokhu rannego metalla. *Studia Praehistorica*. Sofia, 9, p. 147-178.
- Pykelnaia, E. 2015. Unikalnyi keramicheskii sosud, izgotovlenniy 4000 let nazad, pokazali kostanaitsam na vystavke odnogo eksponata. *Nasha gazeta. Kostanaiskii regionalnyi portal*. 19 iiunia 2015 g. [online]. Accessed: <https://www.ng.kz/modules/news/print.php??storyid=1858> [Date: 19 June 2015].
- Priakhin, A. D. 1971. Novye svedeniia ob abashevskoi kulture. *Arkheologicheskie otkrytiia 1970 goda*. Moskva: Nauka, p. 62-64.
- Stokolos V. S. 1972. *Kultury bronzovogo veka Iuzhnoho Zauralia*. Moskva: Nauka.
- Studzytskaia, S. V. 1987. Iskusstvo Zapadnoi Sibiri v epokhu bronzы. In: Bader, O. N., Krainov, D. A., Kosarev, M. F. (eds.). *Arkheologiya SSSR. Epokha bronzы lesnoi polosy SSSR*. Moskva: Nauka, p. 314-326.
- Usachuk, A. N. 2021. Sosud epokhi pozdnei bronzы so znakom iz Severo-Vostochnogo Priazovia. *Archaeoastronomy and Ancient Technologies*, 9(2), p. 32-41.
- Formozov, A. A. 1953. Sosudy srubnoi kultury s zagadochnymi znakami. *Vestnik drevnei istorii*. Moskva, 1, p. 193-200.
- Shnidshtein, E. V. 1981. Raskopki kurgannoi gruppy Kuptsyn Tolga. In: Erdniev, U. E. (ed.). *Arkheologicheskie pamiatniki Kalmykii epokhi bronzы i srednevekoviia*. Elista, p. 78-119.
- Yakovleva, L. 2013. *Naidavnishe mystetstvo Ukrainy*. Kyiv: Starodavnii svit.
- Déchelette, J. 1910. *Manuel d'archéologie préhistorique celtique et gallo-romanie*. Paris: Librairie Alphonse Picard et Fils, II.
- Földes-Papp, K. 1966. *Vom felsbild zum alphabet*. Dresden: Veb verlag der kunst.
- Makkay, J. 1999. *Two Studies on Early Shamanism*. Tractata Minuscula, 14, Budapest.
- Tarasenko M. 2014. The Illustrations of the Book of the Dead Chapter 17 during the 18th Dynasty. In: Tarasenko, M. O. (ed.). *Doislamskyy Blyzkyi skhid: istoriia, relihiia, kultura*. Kyiv: Instytut skhodoznavstva im. A. Yu. Krymskoho NANU, p. 241-256.